

3. *Борев, Ю. Б.* Эстетика / Ю. Б. Борев. – Москва: Высшая школа, 2002. – 511 с.
4. *Виткевич, С. И.* Прощание с осенью / С. И. Виткевич; пер. А. Базилевского. – Москва: РИПОЛ классик, 2006. – 464 с.
5. *Гюисманс, Ж.-К.* Наоборот / Ж.-К. Гюисманс; пер. Е. Кассировой и В. Толмачева. – Москва: Флюид ФриФлай, 2005. – 240 с.
6. *Witkiewicz, S. I.* Pożegnanie jesieni / S. I. Witkiewicz. – Warszawa: Drukarnia Narodowa, 1927. – 453 s.

П. С. Бранавец

**ПАНЯЦЕ АЎТАМАТЫЧНАЙ МАРФЕМЫ
Ў ДАСЛЕДАВАННІ З’ЯЎ АГЛЮТЫНАЦЫІ
(НА МАТЭРЫЯЛЕ БЕЛАРУСКАЙ, ЧЭШСКАЙ
І АНГЛІЙСКАЙ МОЎ)**

У артыкуле прадстаўлена тэарэтычнае абмеркаванне ролі тэрміна і паняцця аўтаматычнай марфемы ў метадалогіі даследавання з’яў аглютынацыі, зроблена спроба прымянення і ацэнкі крытэрыяў яе вылучэння, што праілюстравана на прыкладах аўтаматычнага і неаўтаматычнага выкарыстання марфем у беларускай, чэшскай і англійскай мовах. Тэрмін і паняцце аглютынацыі-наасці былі першапачаткова выкарыстаны для абазначэння ладу моў тыпу турэцкай, у якой слова будуюцца як быццам праз паступовае «прыклейванне» афіксаў да кораня. Гэтае разуменне аглютынацыі актуальнае і сёння, калі гаворка ідзе пра клас «тыповых» прадстаўнікоў такога ладу мовы (цюркскія, фінаўгорскія, дравідыйскія, японская, карэйская мовы і інш.). Акрамя таго, пачынаючы з прац Э. Сэпіра, распаўсюджваецца перакананне, што тэхніка аглютынацыі можа ў той ці іншай ступені характарызаваць тыпалагічную тэндэнцыю марфемнай пабудовы словаформы ў любой мове. Метадалагічна ідэю аб характаралагічнай ролі аглютынацыі развіў Д. Грынберг. Даследчык прапануе разглядаць у якасці аглютынацыі стыкі дзвюх «аўтаматычных», г.зн. марфаналагічна ўстойлівых марфем [1, с. 77]. Пытанне пра крытэрыі аглютынацыі-наасці як тэндэнцыі, а таксама аўтаматычнасці марфем паступова выходзіла па-за межы марфаналагічнай праблематыкі. С. Я. Яхантаў удакладніў паняцце аўтаматычнасці марфем, дапускаючы для аўтаматычнай марфемы толькі фанетычна абумоўленае вар’іраванне і наяўнасць у зольшага аўтаматычнай марфемы нешматлікіх неаўтаматычных аламорфаў [3, с. 26–28]. А. А. Рэфармацкі вылучае аглютынацыю паводле комплексу ўласна марфаналагічных крытэрыяў: адназначнасць і стандартнасць афіксаў, дакладнае размежаванне марфем, самастойнасць словаўтваральнай асновы [2, с. 73].

Прымаючы тэарэтычныя разважанні А. А. Рэфармацкага пра рознааспектную прыроду аглютынацыі, варта дапоўніць паняцце аўтаматычнай марфемы – адно з ключавых у метадалогіі даследаванняў названай тэндэнцыі. У нашым даследаванні аўтаматычнай лічыцца марфема, вар’іраванне якой абумоўлена выключна фаналагічнымі законамі сучаснай мовы (або якой не ўласціва вар’іраванне) і якая не з’яўляецца кумулятыўнай (не сумяшчае

некалькі элементарных граматычных значэнняў або лексічнае ці словаўтваральнае значэнне з граматычным). Вядома, гэтае дапаўненне значна ідыяматызуе сам тэрмін, сціраючы яго ўнутраную форму (тэрмін «аўтаматычнае (фаналагічнае) чаргаванне» даволі распаўсюджаны), аднак ні яго замена, ні адмаўленне ад яго не бачацца прымавальнымі. Матэрыялам даследавання сталі выбаркі з перакладаў Евангелля паводле Мацвея (Мц 21, 1–25) на беларускую [4] (442 словаформы, 983 марфемы), чэшскую [5] (443 словаформы, 996 марфем) і англійскую [6] (611 словаформ, 704 марфемы) мовы.

Напрыклад, суфікс *-l-* прашлага часу дзеясловаў у літаратурнай чэшскай мове не мае фанетычных варыянтаў і выражае выключна значэнне прашлага часу; такім чынам, ён з’яўляецца аўтаматычным. Аналагічны суфікс у беларускай мове гэтак жа адназначны і, хоць мае шэраг пазіцыйных варыянтаў, іх дыстрыбуцыя тлумачыцца выключна фаналагічнымі фактарамі: наяўнасцю і якасцю наступнага гука, а таксама якасцю гука папярэдняга (гл. табл. 1). Марфаналагічнае чаргаванне *-l-/-Ø-* не з’яўляецца вельмі распаўсюджаным у беларускай мове, аднак, улічваючы замкнутасць класа дзеясловаў з асновай прашлага часу на зычны, можна лічыць нулявы варыянт суфікса (неаўтаматычным) выключэннем. Чаргаванні *-л-* з *-ў-* у закрытым складзе, а тым болей з *-л’-* перад галоснымі пярэдняга раду для беларускай мовы тыповыя. Таму гэтыя (больш распаўсюджаныя) аламорфы можна лічыць аўтаматычнымі. Спіс аўтаматычных марфем, складзены на матэрыяле выбарак, прыводзіцца ў табл. 2.

Табліца 1

Дыстрыбуцыя аламорфаў беларускага суфікса прашлага часу

Папярэдні гук	Наступны гук		
	Ø, зычны	а, о	і
Галосны	-ў- (сеў, узрушыўся)	-л- (узрушылася, паклося)	-л’- (селі, высахлі)
Зычны	-Ø- (высах, пёкся)		

Хоць карань беларускіх асабовых займеннікаў 3-й асобы выкарыстоўвае ва ўскосных склонах адзін аламорф *j-* як з безпрыназоўнікавымі, так і з прыназоўнікавымі канструкцыямі (што не ўласціва адпаведнай марфеме ў чэшскай, рускай і іншых славянскіх мовах), для яго характэрна суплетыванае супрацьпастаўленне з формай назоўнага склону (*jon-*, *jan-*), таму такая марфема не можа лічыцца аўтаматычнай. У англійскай мове выпадкам выкарыстання

адназначнай, але фанетычна нерэгулярнай марфемы з’яўляюцца карань і паказчык множнага ліку ў словаформе *childr-en* ‘дзеці’.

Да групы фаналагічна ўстойлівых, але кумулятыўных (і таму неаўтаматычных) марфем можна аднесці большасць дзеяслоўных прэфіксаў у чэшскай мове, паколькі іх выкарыстанне найчасцей прыўносіць у значэнне словаформы не толькі лексічны кампанент, але і граматычны – значэнне закончанага трывання (*při-šli, od-važte*). Тая ж тэндэнцыя ўласціва і беларускім дзеяслоўным прэфіксам (*за-сохла, пад-ыміся*).

Выпадкі неаўтаматычнага вар’іравання марфем, сумешчаныя з кумуляцыяй, тыпова прадстаўляе аблаўт (унутраная флексія) у класе т. зв. «няправільных» дзеясловаў англійскай мовы (*took/take, behold/beheld*). Тая ж з’ява – хоць і ў значна меншай ступені – уласціва таксама славянскім мовам (пар. бел. *сэдзіць/сядзець*). У чэшскай мове прыклад сумяшчэння кумулятыўнай марфемы і фаналагічна нестандартнага вар’іравання дэманструе клітычная пасляпрыназоўнікавая форма (*o*)č вінавальнага склону займенніка *so*.

Змест табл. 2 дэманструе некалькі агульных тэндэнцый марфемнага ладу сучасных беларускай, чэшскай і англійскай моў. Падаецца магчымым казаць пра выразнае супрацьпастаўленне названых славянскіх моў англійскай як па складзе аўтаматычных афіксаў, так і па распаўсюджанасці аўтаматычных каранёвых марфем.

У беларускай і чэшскай мовах да аўтаматычнага выкарыстання схільная адносна невялікая група форма- і словаўтваральных афіксаў. Выкарыстанне некаторых з іх вельмі частотнае (суфіксы прашлага часу і дзееспрыслоўяў, адмоўныя фарманты), што сведчыць пра наяўнасць у гэтых мовах аглютынацыі тэндэнцыі, аднак прадстаўлены спіс марфем усё ж не ахоплівае большасці граматычных і словаўтваральных катэгорый дадзеных моў (пачынаючы хоць бы са словазмянення назоўнікаў). Аўтаматычнымі з’яўляюцца меней за траціну ўласнабеларускіх і ўласначэшскіх каранёвых марфем. Тэндэнцыю да аўтаматычнага выкарыстання ў літаратурнай мове маюць яўныя запазычаны і ўласныя імёны.

Аўтаматычнымі ў англійскай мове з’яўляюцца ўсе стандартныя форма- і словаўтваральныя афіксы, а таксама больш за тры чвэрці каранёвых марфем, што адлюстроўвае моцную і пашыраную тэндэнцыю да аглютынацыі пабудовы словаформы. Аднак нізкі паказчык марфемнага сінтэзу англійскай словаформы абмяжоўвае рэлевантнасць гэтай тэндэнцыі і сведчыць пра неабходнасць уліку ў яе тыпалагічным апісанні т. зв. нелінейных з’яў на марфемным узроўні і аналітычных спосабаў выражэння граматычнага значэння.

Табліца 2

Спіс аўтаматычных марфем у разгледжаных выбарках

Беларуская мова	Чэшская мова	Англійская мова
<p>Суфіксы:</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>-л-</i> (<i>-ў-</i>) прошлага часу; • <i>-(ў)шы</i> дзееспрыслоўяў; • <i>-эйш-</i> вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў; • <i>-н-</i> адсубстантыўных прыметнікаў; • <i>-небудзь</i> адвольнасці. <p>Канчаткі:</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>-і</i> множнага ліку дзеясловаў у прошлым часе; • <i>-це</i> множнага ліку загаднага ладу. <p>Прэфіксы:</p> <ul style="list-style-type: none"> • адмоўны фармант <i>не-</i>; • <i>ні-</i> адмаўлення; • дзеяслоўныя, ірэlevantныя да апазіцыі па трыванні (<i>па-кінуць, пры-ходзіць</i>). Фаналагічна ўстойлівыя карані (<i>в-амі, лаўкі, плашч-ы, а-здараг-іў</i>) асабліва ў запазычаннях і ўласных імёнах (<i>Ерузалем-а, Бэтфагі[і]-у, Сіён-а, Давід-а, Ян-аў</i>) (33 % усіх каранёў у марфемна члянiмых словформах; без уліку ўласных імёнаў і запазычанняў – 27 %) 	<p>Суфіксы:</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>-л-</i> прошлага часу; • <i>-t</i> інфінітыва; • <i>-ov-</i> адсубстантыўных прыметнікаў; • <i>-ouc-</i> (<i>-íc-</i>) дзееспрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга часу; • памяншальна-ласкальны <i>-átk-(o)</i> імёнаў са значэннем маладой істоты; • <i>-to</i> вылучэння (<i>té-to, tu-to</i>). <p>Канчатак <i>-te</i> множнага ліку загаднага ладу.</p> <p>Прэфіксы:</p> <ul style="list-style-type: none"> • адмоўны фармант <i>не-</i>; • <i>ni-</i> адмаўлення; • <i>ně-</i> неакрэсленасці; • дзеяслоўныя, ірэlevantныя да апазіцыі па трыванні (<i>z-pře-vracel, na-mítne</i>); • іншых часцін мовы (<i>od-kud</i>). <p>Фаналагічна ўстойлівыя карані (<i>kdy-byste, ovoc-e, ro-žehn-aný, plášt-ě</i>), асабліва ў запазычаннях і ўласных імёнах (<i>Galilej-i, Nazaret-a, Ježíš-Ø, David-ův</i>) (28 % усіх каранёў у марфемна члянiмых словформах; без уліку ўласных імёнаў і запазычанняў – 22 %)</p>	<p>Формаўтваральныя суфіксы:</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>-s (-es)</i> множнага ліку назоўнікаў; • <i>-s (-es)</i> 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга простага часу; • <i>-ed i -ing</i> дзееспрыметнікаў; • <i>-est</i> найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў. <p>Словаўтваральныя афіксы:</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>-ly</i> прыслоўяў; • <i>-ful</i> прыметнікаў; • <i>-er</i> імён са значэннем выканаўцы дзеяння; • <i>un-</i> адмаўлення; • <i>over-</i> ‘пера-’ (<i>to over-turn</i>); • таталізатары <i>any-</i> (<i>anything</i>), <i>-ever</i> (<i>what-ever</i>). <p>Фаналагічна ўстойлівыя карані (<i>pigeon-s, wonder-ful, answer-ed, tru-ly</i>) (76 % усіх каранёў у марфемна члянiмых словаформах)</p>

Паняцце аўтаматычнай марфемы мае значную каштоўнасць для тыпалагічнага супастаўлення марфалагічнага ладу моў. Для адлюстравання комплекснасці аглутынацыйнай тэндэнцыі вартым падаецца пашырэнне яго

(паняцця) зместу праз крытэрыі адназначнасці (некумулятыўнасці). Аднак даследаванне аўтаматычных марфем дазваляе раскрыць толькі частку аглутынацыйных рысаў у ладзе мовы, што пры ўнутранай неаднароднасці «класу» саміх гэтых марфем кажа пра неабходнасць больш комплекснага разгляду праяў аглутынацыі: у супастаўленні з праявамі фузіі, а таксама ў кантэксце агульнаграматычнай тэндэнцыі да сінтэтызму/аналітызму.

Літаратура

1. Гринберг, Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков / Дж. Гринберг // Новое в лингвистике. Вып. 3. – Москва, 1963. – С. 60–94.
2. Реформатский, А. А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / А. А. Реформатский // Морфологическая типология и проблема классификации языков / Ин-т языкознания АН СССР. – Ленинград; Москва, 1965. – С. 64–92.
3. Яхонтов, С. Е. Метод исследования и определение исходных понятий / С. Е. Яхонтов // Квантитативная типология языков Азии и Африки / К. А. Бекбаева [и др.]. – Ленинград, 1982. – С. 11–44.

Крыніцы

4. Новы Запавет / Секцыя па перакладзе ... пры Канферэнцыі Каталіцкіх Біскупаў у Беларусі; пер. з арыгін. мовы. – Мінск: Про Хрысто, 2017. – 688 с.
5. Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona: český ekumenický překlad. – 20. (7. opravené) vydání. – Praha: Česká biblická společnost, 2017. – 1225 s.
6. The Holy Bible: revised standard version. – 2nd ed. – New York: Thomas Nelson & Sons, 1952. – 981 p.